

Ижодкор шахсияти ва бадий қаҳрамон: Навоий шахсиятининг ўзига хослиги

Тўлаганова Санобар

(Ўзбекистон Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти)

Мазкур мақолада буюк шоир ва файласуф Алишер Навоийнинг шахсияти ва унинг асарлари қаҳрамонлари табиатидаги муштарак жиҳатлар таҳлилга тортилган. Навоий ижоди дунё олимлари эътиборида бўлган. Навоийшунослик ҳақида ҳам қисқача ахборот берилган.

Ижодкор шахси ниҳоятда мураккаб тушунча. Ижодкор таржимаи ҳолини унинг ўзи яратган асарлари билан узвий боғлаб ўрганиш адабиётшуносликда масаланинг биз шу кунгача эътибор қилмаган жиҳатларини англашимизда муҳим восита вазифасини бажаради. Биографик метод асосчиси Сент-Бёв: *“Ҳар қандай бадий асар бу- сўзлаётган шахсдир, шахс ёки инсонни асаридан айро тушунмаслик керак”*,¹ деб айтганидек ижодкор ҳаёти ва ички дунёсидаги изтироб ва кечинмалар унинг ҳар бир асарида из қолдириши аниқ. Аслида, бадий асар бу ижодкор тафаккури нусхасининг кўчирмасидир. Мақолада бир қанча тадқиқот методларидан фойдаланилди. Биографик, тарихий-киёсий ва аналитик методлар кесишмасида Навоий шахси билан боғлиқ маълумотлар ўрганилди. Хулоса қисмида эса ижодкор шахси ва бадий қаҳрамон масаласи билан боғлиқ фикрлар баён этилган.

Ижодкор шахси ва давр муаммоси.

Алишер Навоийнинг асарлари жаҳон миқёсида жуда кенг тарқалган. Унинг асарлари ўнлаб хорижий тилларда, жумладан, форс, итальян, немис, француз, голланд, венгер, чех, румин, поляк, ҳинд, турк, инглиз, рус, грузин, озарбайжон, туркман, татар, украин латиш ва бошқа тилларга таржима қилиниб, қайта-қайта нашр этилиб келинмоқда. XIX асрда Шарқ мамлакатларига сайёҳат қилган Ғарб олимлари, мустамлака мамлакатлари идораларида ишлаган нодир санъат ишқибозлари имкон қадар Навоий асарлари нусхаларини ўз ватанларига олиб кетишга уринганлар. Натижада Буюк Британия, Франция, Германия, Италиянинг музей, кутубхона ва шахсий фондларида Навоий асарлари кўплаб тўпланган. Инглиз шарқшуноси Ч. Риё 1888 йили лондонда сақланаётган каталогида бу ҳақда хабар берган.² Европа шарқшуносларидан Э. Блоше, М. Буват, Э. Браунлар ҳам шоир қўлёзмаларини унинг шахсияти билан боғлаб атрофлича ўрганган.³ Шу тариқа XIX асрда Европа шарқшунослиги ва Россияда улуғ шоир ижоди ва шахсияти билан боғлиқ масалалар

¹ Сент-Бёв Ш.- О. Литературные портреты. М., 1970. С. 48.

² Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. 1888. P. 273.

³ Browne E. Literary History of Persia. Vol. III. Cambridge. 1969. P. 505.

тадқид этишга қизиқиш бошланган.⁴

Инсоният нигоҳини ўзига қарата билган ҳақиқий санъаткорлар жаҳон адабиёти майдонида унчалик кўп учрамайди. Зеро, бундай даҳолар бадиий ижодда обрў қозониши фақатгина адабиётда эмас, балки миллат маънавий тафаккурида ўзгариш ва юксалишлар юзага келишига хизмат қилиши муқаррардир. Буни бутун дунёда Шарқ ва Ғарб халқлари адабиёти ва ҳаётида ҳам кўплаб учратиш мумкин. Беш ярим асрдан ортиқ вақт Алишер Навоий бутун дунё олимлари нигоҳини ўзига жалб қилиб келаётир. Албатта, Навоийга ўхшаш дохий шоирлар тасодифан дунёга келмайди. Бунинг учун авваламбор шаклланган ижтимоий-маданий муҳит ва ривожланган иқтисодий-сиёсий шароит зарур эди. Навоий ўн бешинчи асрнинг фарзанди бўлишига қарамай инсониятнинг абадиёт осмонидан мангу жой олди. Унинг ижодий шахсияти ва дунёқараши жаҳонгир Амир Темур асос солган улкан темурийлар салтанати ва ундаги бекиёс маърифий-маънавий кўтарилишлар билан мустаҳкам боғлиқ.

Дарвоқе, адабиёт тўлақонли адабиёт сифатида фаолият кўрсатмоғи учун ижтимоий барқарорлик, иқтисодий маъмурилик ва сиёсий жиҳатдан эркинлик зарур. Хусусан, сиёсий эрксизлик, мафкуравий таъкиблар даҳо ижодкорлар йўлига тўсиқ бўлади. Зеро, 38 йил салтанат бошида турган Амир Ҳусайин Бойқаро Навоийнинг яқин дўсти ва ҳомийси бўлиб, унинг ижодида муҳим ўрин эгаллаган. Амир Темур олим ва подшоҳ Мирзо Улуғбек тақдирида қанчалик муҳим ролни бажарган бўлса, темурийлардан Ҳусайн Бойқаронинг ҳам Навоийнинг шундай юксакликка кўтарилишида алоҳида ўрни бор. Темур даврида шаклланган давлатчилик иш юритиш услуби Навоийни доимо илҳомлантириб турган.

Жаҳондаги ҳеч қайси дин, мазҳаб, ҳеч қанақа таълимот ёхуд фалсафий оқим инсон шаън-шавкати пастга ур, таҳқирла деб ўргатмайди. Афсуски, шунга қарамасдан, дунёнинг барча нуқталарида инсон ҳақ-ҳуқуқларини поймол этиш, уни одам ўрнида қўрмай қулдай ишлатиш каби хунук ҳолатлар ҳам йўқ эмас. Зулм ва зўравонлик дин, миллат, irq, каби ҳодисаларни тан олмайди. Мана шу зулм ва зўравонликка қарши сўз айта олиш ҳамда унга қарши курашиш ижодкорни етук даҳога айлантиради, унинг асарларини юксак самога олиб чиқади. Алишер Навоий ҳам бутун умрини мана шу курашга сарфлаган даҳолардан саналади. Салтанатни адолат билан бошқариш, халққа муҳаббат кўзи билан қараш, доим уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш Навоий ижодининг бош мотиви саналган. Унинг ҳар бир асарида зolim шoҳларни инсофга ва адолатга чақариш, миллат манфаатини ҳимоя

⁴ Бертельс Е. Навои и Джами. Москва. 1965; Якубовский А. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои. Москва. 1946; Салье М. Книга благородных качеств и её автор. Ташкент. 1947; Köprülü M. Çağatay edebiyatı. İslam ansiklopedisi. 3. Cild. 24. cüz. İstanbul. 1945; Köprülü M. Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar. İstanbul. 1934; Саъдий А. Навоий ижодиёти ва ўзбек классик адабиёти тараққиётининг юксак босқичи сифатида. Тошкент. 1940.

қилишга ундан биринчи навбатдаги ғоя ҳисобланган. Тарихий маълумотларга қараганда Навоий табиатан вазмин, ғоятда сахий ва адолатпарвар бўлган ва буни ўз асарлари мағзига сингдириб юборган.⁵ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн”, Мирхонднинг “Равзат ус-сафо”, Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” каби тарихий асарларда бунга мисол қўплаб топилади.

Амир Низомиддин Алишер Навоий (1441-1501) бутун турк оламининг буюк шоири, мутаффакир файласуфи сифатида жаҳон бадиий тафаккури тарихида ўз ўрни ва мақомига эга ижодкордир. Унинг жаҳон бадиияти хазинасига қўшилган шох асарлари, XV асрнинг иккинчи ярми темурийлар салтанати даври илм-фани ва санъатни ривожлантиришга қўшган бениҳоя катта ҳиссаси эътироф этилган.

Алишер Навоий туркий халқларнинг кўп мингйиллик давлатчилик тажрибаси ва бой маънавий-адабий мероси мўғул босқини оқибатида йўқ қилинган. Шу сабаб туфайли темурийлар даврида туркий халқларнинг тарихи ва фалсафасини тиклаш жуда қийин кечган. Ҳатто Амир Темур саройида туркий тилни давлат тили мақомига кўтариш охирига етказилмай қолган эди. Навоий Ҳусайин Бойқаро даврида туркий (ўзбек) тил ва адабиёти майдонида байроқ кўтарди, бутун мамлакатда иш юритиш услубини бир тилликка олиб келишга эришди. Темур охирига етказмаган ишни Алишер Навоий тугатиб, туркий тилни давлат тили мақомига кўтаришга эришди.

Алишер Навоийнинг буюклиги ва миллат тарихидаги хизматлари фақатгина унинг шоирлиги билан белгиланмайди. У бадиий ижодда қанчалик тенгсиз бўлса, илмда, яъни олимлиги ҳам шунчалик беназирдир. Унинг “Муҳокаматул-ул-луғатайн”, (Тил муҳокамаси) “Мезонул ул-авзон” (Вазнлар ўлчови), “Насойим-ул-муҳаббат”(Муҳаббат шабадаси) каби тилшунослик, тарих ва тасаввуфшуносликка бағишланган илмий асарлари ҳали ҳануз тўлиғича таҳлил этилган деб бўлмайди. Алишер Навоийнинг буюк ва қудратли шахсияти, услуби барча салафлари, замондош қаламкашларидан ажралиб туради. Унинг руҳий ҳаёти, инсон қалби тубидаги илоҳий қувватни уйғотувчи кучни етказиб бера олиши маҳорати бошқалардан фаркланади. Ана шундай тафовутлар Навоийнинг буюклигини таъминлаган, десак муболаға бўлмайди.

Ҳар қандай санъат асари бу – ижодкорнинг ички дунёси, руҳий мамлакати, мероси, мустақил курган давлатидир. Бу мамлакатнинг ўз маданияти, конун қондаси, тартиби, принциплари мавжуд. Бадиий асар мустақил мамлакат экан, унинг ўз ҳудудий майдони, сарҳади, чегараси бўлиши табиий. Ёзувчи қўллаган мажоз, рамзий ифода ва метафорик воситалар бу сарҳаднинг шартли “қулф”и вазифасини бажаради. Қачонки, китобхон ёзувчи ишлатган “приём” ларни тўғри англаб, шартли қулфга мос калит топа билсагина, асар ўз

⁵ Абдуллаев В. Алишер Навоий Самарқандда. Тошкент. 1968; Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент. 1961; Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент. 1965; Бобур. Бобурнома. Тошкент. 1989.

чегарасидан ўтишга изн беради.

Кўпинча, бадий асар ва унинг қаҳрамонлари ҳақида фикр юритиб асарни таҳлил ва талқин қилиб, баъзида уни танқид қиламиз, аммониму учундир ижодкор шахсини, унинг ҳаётини эътибордан сиртда қолдирамиз. Ижодкор ҳам тирик жон, биологик, социологик мавжудот. Навоий асарларининг руҳини ўрганар эканмиз, уларда муаллифнинг шахсий кечинмалари атрофлича экс этганини пайқаймиз. Хусусан, *“Саъбаи-сайёр” достонидаги шаҳзода Фаррух образи билан шоирнинг шахсияти ўртасида яқинлик кўзга ташланади. Шу ҳикоя билан боғлиқ газалларидаги руҳ шоир руҳияти билан бири бирига жуда яқин”*⁶ эканлигини олимлармиз таъкидлашган. Фаррух ўзи севган қизни энг яқин дўсти севишини билгач, ўз севгисидан воз кечиб, уйланмай тоқ ўтишни ният қилади. Ўз ўрнини мардларча дўстига бўшатиб беради. Унинг бундай олийжаноблигини дўсти ҳатто сезмайди ҳам. Мана шу каби кичик деталлар Навоийнинг ўзи ҳам уйланмаганлиги хусусидаги баъзи ноаниқ нуқталарга аниқлик киритиши мумкин.

Француз олими П. Валерининг “Бадий матннинг қиймати, ҳар шахсга кўра алоҳида тафсирга имкон бера олишидадир”, деб ёзган эди. “Матн ёзувчи томонидан қурилган иккиламчи тил тизимидир”.⁷ Зеро, ҳар бир сўз ортида турган муаллиф психологиясини ҳам доимо диққат эътиборда тутмоқ лозим. Навоий асарларини ҳаққоний тарзда тадқиқ этиш, камчиликлардан сакланиш учун уни ўзи яшаган давр билан боғлаб ўрганиш шарт. Бадий матннинг асосий таянчи сўз ҳисобланади. Навоий бадий сўзни икки турга ажратган. Наср ва назм. Анаънага мувофиқ назмни (шеър) насрдан устун қўяди. Чунки наср- сочма, назм эса тартибга туширилган сўз, шунга кўра, унинг таъсири ҳам ўзгача. Бу ақида Низомийда ҳам мавжуд бўлган. Навоий Низомийнинг фикрини қувватлаб, уни янада ривожлантирган. Хусрав Дехлавийда сўзни бадий ижод намунаси сифатида олиб қараш йўқ. Шу боис насру назм хусусидаги алоҳида мулоҳазалар мавжуд эмас. Навоий “Ҳайрат-ул-аброр” да ҳам сўз билан боғлиқ бир қанча тезисларни илгари сурган. 1) сўзнинг инсон моҳиятини белгилаши; 2) сўз инсоннинг ахлокий сифатларини кўрсатиб туриши; 3) шеърый асарнинг насрнинг афзаллигини далиллаши. Навоий насрнинг ўзига хос хусусиятларини яхши билгани, унинг имкониятлари шеърятга нисбатан кенгрок эканлигини тушунганлиги учун маълум маънода, мўайян мақсадлар билан насрга қайта-қайта мурожаат қилган, албатта. Мазкур асарда Навоий инсон ҳақида гапириб, нутқ инсонни ҳайвондан ажратувчи белги, аммо сўзловчи ҳар бир одамни инсон дея олмаймиз. Инсонликнинг бош белгиси имон, яъни виждондир, деган улуғбир ҳикматни баён этади. Навоий сўзни фақат яхшиликка, эзгу ишларга сарфлаш зарур, сўз ёвуз ниятда ишлатилса, фалокат келтиради, ва бундай одам

⁶ Исмоилов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент. 1965. Б. 71.

⁷ Лотман Ю. Структура художественного текста. Москва. 1989. С. 122.

мусулмон эмас, деб ҳисоблайди. Руҳоният, Маънавият, Маърифат каби тушунчалар Навоий табиатининг бош белгиси бўлиб ва бу унинг ижодида бош маслак саналган. Навоийда шундай таъриф бор: ”Инсонларнинг кўпчилигида инсонлик қиёфаси бўлгани билан, инсонийлик маъноси йўқдир... Бунга мутлақо ажабланма. Ҳар бир шаҳарда ҳам жисман, ҳам маънан инсонлик шарафига лойиқ санокли кишилар бордир. Қолганларда суврат бўлган билан улар маънидан маҳрумдирлар”. Фитна, тухмат, игъво – бу нуқсонларнинг бари сўз орқали содир бўлади. Одамлардан сўздан фойдаланиб, ёвузликни оширишнинг ҳар хил йўлларида фойдаланади. Сўз кишини ўлдириш ва қайта тирилтириш қувватига эга илоҳий куч ҳисобланади. Сўз юртни ва мулкни обод этади ва вайрон қилади, сўз улуғ ишларни бунёд этади ва хунук воқеаларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Шунинг учун шоир сўзга муносабат қилишда ниҳоятда эҳтиёткор ва андиша билан ёндашиш лозимлигини муҳим шартлардан бири сифатида таъкидлаган.

Навоий шахс камолоти, аввало, унинг ўзига боғлиқ, деб ҳисоблайди. Яъни инсон ўзидаги салбий хусусиятлар замини бўлган нафсни ўз иродасига бўйсундира олсагина, камолот йўлига киради, зеро бунга осонликча эришиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Навоий инсон учун ҳақиқий жасорат тўқайдаги шерни мағлуб қилиш эмас, балки ўз вужудида яшаб келаётган нафс итини енга олишда, деб ҳисоблайди.

Навоийнинг дастлабки насрий асарларидан “Ҳамсат ул-мутаҳаййирин”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарларига туркий тилда тартиб берилган бўлиб, унда замонасининг машҳур олимлари Жомий, Паҳлавон Муҳаммад, Саййид Ҳасан Ардашернинг таржимаи холини яратиш билан бирга, насрнинг илк унсурлари пайдо бўлди. Навоий портрет яратиш маҳоратини ёрқин кўрсатиб берди. Бу асарларда умумий бирлаштирадиган рух, шарқ ренессанси усулида ёзилганлигидир. “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида шундай сўзлар бор. “Мансабпарестлик мастлик кабидир. Аммо у шароб мастлигидан фарқ қилади. Май ичиб маст бўлган киши қилган иши ва сўзини назорат қила олмайди. Оқибатда одамлар кўнглига озор етказиши, нотўғри ҳатти-ҳаракатлар қилиб қўйиши мумкин. Киши сархуш бўлгандан кейин ўз ишидан пушаймон қилади. Аммо бундай сархушлик бир кун ёки бир муддат давом этади. Мансаб мастлиги эса, токи инсон мансабдор экан давом этади. Инсон мансабда бўлгач, ўзини идора қилса, яхши, аммо оёғи ердан узилиб, нафсга берилса, кўп хатоликларга йўл қўяди.” Навоийнинг ўзи вақти келиб катта мансабни эгаллаб амалдор бўлганда ҳам ҳамиша давлат ва халқ манфаатини биринчи ўринга қўйган. Ўз вазифасини ҳалоллик ва садоқат билан бажарган. Навоий ижодида унинг барча асарлари орасидан қизил чок бўлиб ўтувчи ғоя уни бошқа ижодкорлардан фарқланиб туришига хизмат қилади. Навоий нафақат ижоди билан халққа хизмат қилди, балки амалий ҳатти-ҳаракатлари билан ҳам ўзининг улуғ миссиясини

бажарган.

Навоийнинг фавкулудда ноёб истеъдод соҳиби эканлиги машҳур жаҳон шоирлари билан таққосланганда ўз исботини топиши аниқ. Фирдавсий “Шоҳнома”сини 30 йилда, Низомий ҳам озарбайжон тилидаги “Хамса”сини 30 йилда, Хусрав Дехлавий ўз “Хамса”сини 6-7 йилда ёзиб тугатган бўлса, катта қобилият соҳиби Навоий ўз “Хамса”сини икки йилга қолдирмай бунёд этган. Хусайин Бойқаронинг берган тарихий маълумотларига кўра Навоийнинг бевосита шоҳона асарни яратишга сарфлаган вақти аслида олти ой муддатни ташкил этган.

Навоий темурийзода Хусайин Бойқаронинг хизматида – амирлик лавозимида турганида ҳокимиятни адолат ва инсоф билан бошқаришда подшоҳга маслаҳатгўй бўлиб хизмат қилди. Астрабод шаҳрига ҳокимлик қилган даврда шаҳарни обод этиб, доимо адолат мезонлари билан иш юритган. Навоий табиатан меҳр ва мурувватда, қарам ва саховатда, камтарликда тенги йўқ инсон бўлган. Хондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ” асарида бу фактни далиловчи мисоллар кўп. Навоий доимо ўзини “туфроқ билан тенг” тутгани, доимо урушда асирга тушган кишиларга марҳамат кўрсатиши, ҳатто кийимига илашган чумолини уясига олиб бориб қўйиши каби ҳолатлар Хондамирнинг асарида қайд этилган. Навоий шохлик саройидаги юксак лавозимига эришганда муҳр босиш маросими бўлиб ўтади. Мана шу маросимда у бош амир лавозимида бўлсада, бўйруқ ёзилган қоғознинг энг қўйига – ундан пастга ҳеч ким муҳр босолмайдиган жойга муҳр босиши, унинг камтарлиги ва инсонийлигини исботловчи муҳим факт ҳисобланади.

Алишер Навоий катта ер-мулк эгаси бўлган. У 1481 йили ўзининг бор мол-дунёсидан воз кечиб, хайрия, вақф мулкни ташкил қилади. Вақф мулк –Хирот ҳудудидаги иморатлар, Ихлосия мадрасаси, 24 дўкон, 3-4 бозор, катта майдондаги боғ-роғлардан тушган даромад тўлалигича таълим муассалари, мусофирхоналари ва дарвеш, қаландарлар, камбағал мухтожларга, етим-есирларнинг эҳтиёжини қоплашга қаратилган. Буларнинг асосий қисми илм фан ва адабиётни ривожлантиришга сарфланган. Навоийнинг моддий ва маънавий кўмаги ёрдамида ўнлаб олимларнинг илм билан машғул бўлганлиги манбаларда қайд этилган. Тарихий асарлар ёзган муаллифлар рағбатлантирилган, тасвирий санаът усталарининг ишига алоҳида эътибор қаратилган. Хиротда Навоийнинг шахсий ташаббуси ва маблағи билан Халосия, Шифоия, Низомия каби бир неча мадраса ва ҳоноқоҳ қурилиб, уларда машҳур олимлар дарс беришди. Навоий бутун ҳаёти давомида халқ манфаатини учун қайғурган, ўзини шунга бағишлаган ижодкорлардан бири ҳисобланади. У йигирмага яқин халқнинг ичимлик сувига бўлган эҳтиёжини қондириш учун махсус ҳовузлар қаздирган, 16 кўприк ва 2 сув тошқинларидан ҳимоя қиладиган тўғонлар бунёд этганки, бу иншоотларнинг барчаси, энг аввало, оддий халқ манфаатига хизмат қилган.

Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” асарида Навоийнинг илм ва санъат аҳлига кўрсатган саховати ҳақида шундай дейди. “Ўша замонда халқ орасидан фозил ва беназир олимларнинг етишиб чиққани Навоийнинг ҳаракатлари туфайлидир. У амалдор сифатида жуда кўп бойлик тўплади ва буни халқ эҳтиёжлари йўлида ҳеч иккиланмасдан савоб умидида сарфлади. Наовий қудрати етқунча унга ёрдам сўраб келган муҳтожларга, олиму фозилларга ҳомийлик қилган. Ўз мулкидан тушган барча даромадни эл-юрт фаровонлиги учун хайрия ишларига сарфлади. Навоий ҳаётининг асл мақсади ҳақида шундай ёзган. “Борча юкни тортим, бурчдин оғирроқ юк кўрмадим”, яъни инсон зиммасидаги энг оғир юк бурч маъсулиятидир, уни унутишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқдир.

Алишер Навоий ижодини ўрганган канадалик олим Гарри Дик мана бундай ёзади. “Биз миллатимизни тарбиялаш учун чин маънодаги санаъткорларга муҳтожмиз... Ҳақиқий тараққиёт ташқарида эмас, инсоннинг юрагида содир бўлиши керак. Биз Навоийдек шоирларни ўз тилимизда кўпроқ сўзлашлари ва кишиларнинг улардан кўп нарсаларни ўрганиб, ибрат олишларига янаям муҳтожмиз бундан умидвормиз”.

А. Навоий нафақат шоир балки ўз даврининг йирик сиёсатчи ва файласуфи ҳам бўлган. Навоий тарихчи олим сифатида “Тарихи мулки ажам” (Ажам шоҳларининг тарихи) ва “Тарихи анбиё ва ҳукамо” каби асарларни ёзган. Диний мотивлар билан суғорилган “Насойим ул-муҳаббат”, “Вакфия”, “Қирқ ҳадис”, “Муншаот” ва бошқа асарларида ижтимоий-сиёсий масалаларнинг турли соҳаси ҳақида сўз юритилади. Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида бадий адабиёт билан шуғулланган 459 нафар турли касб эгалари ижоди ҳақида сўз юритган, улар томонидан яратилган асарларнинг ютуқ ва камчиликлари таҳлил этилган. Навоийнинг “Муҳокамат-ул-луғатайн” асари шоирнинг ижоди ва мамлакат маданий ҳаёти тарихидаги роли ҳақида маълумот берувчи факт сифатида аҳамиятга эга. Шунингдек, мазкур асар Навоий ижодидаги илмий насрнинг гўзал намунаси сифатида ҳам қимматли ёдгорлиқдир. “Муҳокамат-ул-луғатайн”да Навоий ўз асарларини қадимги ўзбек ва форсий тилида яратилган адабиётлардаги бой анаъналар замида яратилганлигини қайта-қайта таъкидлаб ўтади.

Дунё адабиётшунослигида ижодкор шахсига алоҳида эътибор берилмай келганлиги сабаб ҳам илмда баъзи муаммолар ўз ечимини топа олмай қолаётганлиги бугунги кунда сир эмас. Европа адабиётшунослиги ижодкор шахсини ўрганиш масаласини ўтган асрнинг биринчи ярмидаёқ бошлаган эди. Модомики, гап шахсият ҳақида экан, ижодий шахсиятга алоқадор бир ҳақиқатга тўхталиб ўтиш ортиқчалик қилмайди. Чунки, ҳар бир ижодкор ўзига хос беткарор хусусиятга эга бўлиш демакдир. Шу вақтгача Навоийшуносликда шоир ижодини шахси билан бутунликда ўрганиш тадқиқотлар марказидан бир оз чекинди. Ёки навоийшуносликдаги энг муҳим муаммолардан бири ўзга миллат ва дин вакилларининг

шоир ижодини ўрганишда ўз ўлчовлари ва дунёкарашларидан келиб чиқиб ёндашиши ҳақиқат. Рус олимларидан Бартольд, Бертельсларнинг Навоий ижодини ўрганишда бир ёкламикларга йўл қўйганлиги ижодкор билан даврни бири биридан айрича ўрганиб, шунга мос хулосалар чиқарганлиги бугун равшан бўлди. Шоирлар ўз фикрларини бадий матн ёрдамида ифодалиши аниқ. Яъни муаллиф ва ўқувчи ўртасида кўприк вазифасини бадий матн бажради. Навоийнинг асарларида ҳар бир сатр, ҳар бир мисра оорқасида муаллифнинг ҳолати, кайфияти, жамиятнинг вазияти каби жиддий унсурлар ётадики, буни эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Шу ўринда инглиз олими Р. Никольсоннинг “Тасаввуфда илоҳий шахсият тушунчаси” номи тадқиқотини эслатиш мақсадга мувофиқдир. Унинг Мансур Халлож, Имом Ғаззолий ва Румийга бағишланган фасллари китобхонда баҳсли мулоҳаза уйғотади. Китобга сўзбоши ёзган мусулмон олими Афифий орадаги нозик нуқтани кўра билиб “муаллиф, бутун куч-қувватини, христиан илоҳиётидан олинган шахсият тушунчасини умумлаштириш ва унинг муқобилини тасаввуфдан топишга сарф қилган. Ҳолбуки, христиан нуқтаи назари билан ислом нуқтаи назари ўртасида жуда катта фарқ бор”лигини зийраклик билан англаб етиб, буни асарнинг бош камчилиги сифатида кўрсатган. Шунини унутмаслигимиз лозимки, Алишер Навоий шахсияти ва асар қаҳрамонлари дунёкарашида ўзаро муштарак жиҳатлар ёритилган матнни эътибордан соқит қилиш ҳоллари учрайди. Бугунги кун навоийшунослиги олдида турган муҳим вазифалардан бири сифатида эътироф этиб ўтиш ўринлидир.

Бадий образ ўзга орқали ўзини акс эттириш демакдир. Ижодкор темпераментидан, мижозидан, табиатидан, миллий ўзлигидан, эстетик дидидан келиб чиққан ҳолда образга муносабатда бўлади. Ижодкор шахси қанчалик серқирра ва бутун бўлса, у яратаётган образлар ҳам шунчалик мураккаб характердаги қиёфа касб этиши аниқ. Қолаверса, ўзи эркин, озод – ичи бутун мустақил шахсга ҳақиқий характер яратиш насиб бўлади. Бундай ижодкорнинг ҳаётга, жамиятга ўз идрок тарзи бўлак. Ўзи яшаган даврга нисбатан исёни ҳам ўзгача бўлади. Ичи бутун, шахси озод, руҳи бақувват, имони мустаҳкам ижодкоргина комил инсон образини яратади. Алишер Навоий ўзининг ёрқин истеъдоди билан шундай буюк асарлар яратишга муваффақ бўлган. Унинг асарларидаги гўзал ва улғувор қаҳрамонлар эса маълум маънода ёзувчининг сачратқилари, сочилиб кетган “мен”ларидир.

Мукаммал асар матнини табиатга қиёслаш мумкин. Матн таҳлили орқали биз Навоийнинг ҳали илм фанга равшан очилмаган қирраларини тўлдиришимиз мумкин. Матннинг поэтик тадқиқи дейилганда, асосан, ғоя ва мазмундан баҳс юритиш, вазн, қофия, бадий саънатлар ҳақида сўзлаш тушунилади. Зеро, чинакам таҳлил ва талқин матнда мавжуд ҳамма нарсани, ҳарф товушлари, оҳанг, ранг товланишларини ҳам маънолаштириш, муаллифнинг шахсий ҳолати, руҳий сезимлари билан алоқадорликда ёритишни талаб

қилади. Ахир, давр руҳи, замон нафаси, жамият дарди ҳам дастлаб ижодкор шахсига таъсир ўтказиб, ундан унинг асарларига кўчиб ўтиши ҳаётий жараёндир. Шаркнинг буюк шоирлари нафс дунёсини ўз асарларининг етакчи қаҳрамонлари ҳаёти орқали ифодалайди. Навоий ижодидаги эстетик идеал комил инсон образи авваламбор, ёзувчининг ҳаётда ўз “мен”ини топиши ва шунга интилишдан иборатдир.

Шоир ўз тафаккур тарзидан келиб чиқиб, ўзининг бадиий нияти ва ғоясини асарда иштирок этувчи қаҳрамонлар гарданига юклайди. Ёзувчининг ўз “мен”и унинг ғоявий модели бўлмиш бадиий образда аксланиб, улар ёзувчи “мен”ининг орзу-армонларини ташийди. Ижодкор “мен”и биз ўйлагандан ҳам кўра мураккаб структурага эга. Биргина, ижодкор шахсида ўзи мансуб миллатнинг тили, дини, кадрияти, урф-одат, анъаналари мужассам. *“Саёз танқидчилик ёзувчи шахсида “инсон”ни, унинг “мен”ини қўриша олмаганлиги учун ҳам тарих фақат унинг ижодий меросига қараб баҳо беради, деб ҳисоблашадибиографлар.”*⁸ *Аслида, асар моҳиятини англашда ижодкор ҳаёти ва тақдири калит вазифасини бажаришини*⁹ унутмаслигимиз лозим.

Эстетик идеал- тарихий категория саналиб ҳар бир даврнинг ўз идеали мавжуд. Эстетик идеал ижодкорнинг эстетик ва бадиий дидини ўзида жамлаб, унинг орзу-армон, истак-хоҳишларининг умумлашмасидир.

Ҳар бир ўқувчи Алишер Навоий маънавий дунёсини тафаккур доираси ва тушуниш даражасига мувофиқ ўзига берилган қувваи хофиза миқдорида тушунади, англайди, ҳис этади ҳамда таҳлил қилади. Шу сабабдан буюк шоир ва файласуф Алишер Навоий ижодининг бетакрор нукталари асрлар оша қолбимизни завққа, руҳимизни нурга, тафаккуримизни зиёга тўлдириб, илоҳий ҳайрат ва маънавий эҳтиёжга айланиб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Сент-Бёв Ш.- О. Литературные портреты. М., 1970.
2. Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. 1888.
3. Browne E. Literary History of Persia. Vol. III. Cambridge. 1969.
4. Бертельс Е. Навои и Д жами. Москва. 1965.
5. Якубовский А. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои. Москва. 1946.
6. Салье М. Книга благородных качеств и её автор. Ташкент. 1947.
7. Köprülü M. Çağatay edebiyatı. İslam ansiklopedisi. 3. Cild. 24. cüz. İstanbul. 1945.
8. Köprülüzade M. Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar. İstanbul. 1934.
9. Саъдий А. Навоий ижодиёти ва ўзбек классик адабиёти тараққиётининг юксак босқичи сифатида. Тошкент. 1940.
10. Абдуллаев В. Алишер Навоий Самарқандда. Тошкент. 1968.
11. Хайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент. 1961.
12. Исмоков Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент. 1965.
13. Бобур. Бобурнома. Тошкент. 1989.
14. Лотман Ю. Структура художественного текста. Москва. 1989.
15. Боров Ю. Эстетика. Москва. 1981.
16. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 1.2.3. Тошкент. 2014.
17. Сирождидинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типологик текстологик таҳлили. Тошкент. 2011

8. Сент-Бёв. Ш.- О. Литературные портреты. М., 1970. С. 48.

9. Боров Ю. Эстетика. М., 1981. С. 356.